

УДК 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)

І. М. Шугальова

ЗАПОРІЗЬКИЙ БУДИНОК НЕМОВЛЯТИ: КОНВЕЄР СМЕРТІ В ЦЕНТРІ ІНДУСТРІАЛЬНОГО МІСТА

У статті проаналізовано прецедент масової дитячої смертності в роки Голодомору в Будинку немовляти в м. Запоріжжя. Голодомор 1932-1933, що охопив Україну, вирував і в промислових центрах, в тому числі в Запоріжжі. Автором охарактеризовані динаміка і причини смертності, вік і національність загиблих в Будинку маляти, розташованому в центрі Запоріжжя. На основі свідчень очевидців, висвітлено особливості утримання дітей у притулку та місця поховання загиблих. Зазначено заходи із вшанування пам'яті загиблих в роки Голодомору дітей.

Ключові слова: Голодомор, масові смерті, діти, дитячі притулки.

Щороку в кінці листопада українці всього світу шанують пам'ять загиблих у роки Голодомору 1932–1933. Численні мартирологи нагадують імена загиблих у цій трагедії. Реалізація політики пам'яті на державному рівні допомогла дослідникам розкрити масштаби Голодомору 1932–1933 років по всій території УСРР. Тим не менше, не всі події того часу оприлюднено та проаналізовано науковцями. Багато деталей залишилося за лаштунками: до сих пір в архівних документах та споминах очевидців подій розкриваються нові й нові подробиці трагедії Голодомору. Розкриття, аналіз та оприлюднення прецедентів масових смертей, які відбувалися в епоху комуністичного тоталітаризму, допоможе створити об'єктивну доказову базу злочинів радянського режиму проти населення України в 1930-х роках. А сучасним дослідникам надасть можливість не лише увіковічити у народній пам'яті трагедію 1932–1933 рр., а й на науковому рівні узагальнити масштаб Голодомору, визначити демографічні, соціальні, економічні втрати та допомогти сучасному суспільству подолати постгеноцидний бар'єр на ментальному рівні.

У даній статті піде мова про маловідому сторінку з історії міста Запоріжжя – трагедію в Будинку немовляти, розташованого у центрі міста по вул. Рози Люксембург, 7 (потім Дзержинського, нині – Олександрівська). У цьому непримітному будинку, у якому можна було розмістити 60–70 дітей, у 1932–1933 рр. функціонував справжній конвеєр смерті: з травня 1932 по листопад 1933 рр. тут загинуло близько 800 малюків віком від 7 днів до 8 років.

З'ясуємо ряд питань: насамперед, які були причини масової смертності дітей в центрі індустриального міста; якою була її динаміка; проаналізуємо стан міської інфраструктури та можливості надання малюкам посиленої продовольчої та медичної допомоги; по-третє, у контексті цих питань охарактеризуємо заходи щодо увіковічення пам'яті дітей, які померли в Будинку немовляти в 1932–1933 рр.

Інструментарієм дослідження виступає мікроісторичний підхід. Дана методологія була обрана через те, що саме мікроісторія відзначається відкриттям нових тем та сюжетів, характеризується зростанням інтересу до приватних історичних “мікросвітів” або “малих життєвих світів”, у центрі яких – окрема людина. Саме мікроісторичні дослідження допомагають здійснити експериментальне вивчення мережі соціальних взаємин та типів поведінки, із врахуванням суспільних, економічних, політичних взаємин (та, навіть, усупереч їм). Отже, мікроісторія відкриває новий погляд на історичні процеси.

У даній статті мікроісторичний інструментарій дає змогу здійснити рефлексію на тему життя та виживання. На прикладі одного спеціального дитячого закладу – Будинку немовляти в Запоріжжі, висвітлюється системність функціонування конвеєру смерті немовлят, влаштованого радянськими органами у роки Голодомору 1932–1933.

Утім, як свідчать архівні документи, подібні спецзаклади для малюків існували по всій території УСРР. За даними секретаря Дніпропетровського обкому КП(б) України Менделя Хатаєвича, в області (до неї входила і територія сучасного Запорізького краю) на початок квітня 1933 р. – вже після того, як відібрали усе продовольство і стали вибірково рятувати людей – було розгорнуто мережу ясельних закладів і дитсадків на 100 тисяч дітей, “а за бортом этих домов имеется большое количество детей, которых некуда девать” [1, с.64]. Нагадаємо, за підрахунками дослідників, наприкінці 1920-х рр. в УСРР діяло 365 тис. установ інтернатного типу, з них – дитмістечка та комуни становили 264 заклади. Дитбудинки, які перебували на державному бюджеті, були в жалюгідному матеріальному становищі, а з 1931 р. їх позбавили централізованого постачання, що призвело до масового голодування дітей [2, с.12-13]. Ще однією специфікою радянської ювенальної політики 1930-х рр. виступав прихований характер дитячої безпритульності. В період Голодомору найпоширенішими офіційними формами дитячих притулків виступали сільські дитячі патронати, притулки, приймальники, майданчики, нічліжки [3, с.7-8].

Уперше фрагментарна інформація про масову дитячу смертність у даному Будинку немовляти була оприлюднена у 1993 р. Дослідники продовжили пошук документів, які б пролили світло на дану трагедію. Завдяки кропіткій роботі краєзнавця Анатолія Пенька, вдалося з'ясувати ряд фактів, що розкривають злочин. Нині робота продовжується.

Поки що науковцям не вдалося зробити остаточних підрахунків загиблих. Під час Голодомору тодішня влада не вела обліку кількості жертв, а з 1934 р. вона взагалі взяла курс на приховування справжніх масштабів трагедії. Вживалися заходи щодо засекречення від громадськості змісту Книг записів актів про смерть за 1932–1933 рр.

Упродовж 1932–1933 рр. не поодинокими були випадки поховання померлих без реєстрації [4, с.1109–1110]. Так, завідувач Дніпропетровським облздороввідділом Шрайбер звернувся з офіційним запитом до одного з голів районів з констатацією факту, що у багатьох селах спостерігаються випадки смерті із нез'ясованих причин, причому жоден з них не реєструвався в місцевих органах РАГС, а поховання померлих проводилося населенням нелегально (у степу, на городах). Мова йде про села. Але є свідчення, що подібні випадки мали місце й у містах, у т. ч. в Запоріжжі. Зрозуміло, що ці прецеденти не були офіційно зареєстровані. До того ж, значна частина книг РАГС була взагалі втрачена за часів Другої Світової війни. Великий відсоток книг РАГС виявився розпорошеним по місцевих адміністративних установах виконавчої влади, які здійснювали записи. Тривалий час книги реєстрації актів громадянського стану за 30 – 40-і рр. XX ст. не були зведені в єдиному місці.

Тільки у період незалежності України, було розсекречено значний пласт джерел, видано збірники документів, мартирологі, наукові праці аналітичного характеру. Зусиллями всіх небайдужих громадян, у 2008 р. вдалося реалізувати потужну дослідницьку роботу: створити та опублікувати Національну книгу пам'яті жертв Голодомору [5]. Кожна область України, яка постраждала у цій трагедії – представила унікальні документи, свідчення очевидців подій та списки загиблих у ці страшні роки.

Але на сьогодні залишається ще багато “білих плям” у дослідженні цієї теми. Одна з них – трагедія в згаданому вище Будинку немовляти у центрі Запоріжжя. Що зумовило створення тут “конвеєру смерті”? З яких міркувань владні структури не відреагували на цей жахливий випадок? Може тому, що це був типовий випадок? Які події призвели до масової дитячої смертності? Чи реалізовувалися заходи допомоги бідуючим немовлятам? В даній статті, спираючись на архівні джерела, опубліковані документи та свідчення очевидців подій, спробуємо знайти відповіді на ці запитання.

Коротка характеристика м. Запоріжжя на початку 1930-х рр.

Тоді місто входило до складу Дніпропетровської області. Включення цього регіону до плану сталінської “надіндустріалізації” визначило його промисловий характер і зумовило масове прибуття людей з території усього СРСР. Книги РАГС свідчать, що новобудови були ушент наповнені переселеними з інших регіонів робітниками [6] і селянами з сусідніх і дальніх районів України. В ці роки Запоріжжя було поділено на дві частини: старі райони міста, з розвинутою інфраструктурою (Старе місто) і так зване Нове Запоріжжя – проммайданчик, де зводився Дніпробуд і заводи-гіганти. Тут планувалося звести мікрорайони (виселки) для робітників, а на початку будівництва робітники мешкали у бараках навколо новобудов і землянках.

Серед частини українського суспільства до сьогодні побутує стереотип про те, що промислові центри радянської України, до яких відноситься й Запоріжжя, у роки перших п'ятирічок перебували у відносно благополучному продовольчому становищі. Нібито, робітники і службовці, що брали участь на будівництвах “гігантів індустріалізації” мали нормальне харчове забезпечення та менше відчували голодне лихоліття. Проте, цей стереотип не має під собою підстав. Робітники, за споминами учасника будівництва Дніпрогесу, Б. Вейде*, фактично були на умовах ув'язнених. Американські фахівці, які були присутні на будмайданчиках для надання консультативної допомоги з інженерних та технічних проблем, навіть закладалися на парі: скільки ще люди зможуть витримати такі умови праці та проживання у бараках. Єдиною пільгою чорноробів було те, що після завершення прибирання каміння у котлованах, кожен міг отримати в ідальні тарілку пшоняної каші з салом (хліба не було) [7, с.50].

Але епіцентром Голодомору, без сумнівів, було не місто, а село, і з початком вимиранням від голоду селяни, усупереч усім адміністративним обмеженням (село не було паспортизоване), намагалися потрапити до міст, щоб влаштуватися на роботу та допомогти родині. Часто, з метою врятування своїх дітей, батьки привозили своїх дітей до великих міст та залишали їх на базарах, вокзалах, біля дитячих притулків та ясел, з надією, що малечу зможуть підібрати та пригріти небайдужі люди або міліція, та передадуть до притулку. Один з подібних закладів – Будинку немовляти, знаходився у центрі тодішнього Запоріжжя, по вул. Рози Люксембург, 7.

Тоді це був Сталінський район міста. Тут, на цій же вулиці – Рози Люксембург, 7 – знаходилися й головні адміністративні, правоохоронні та партійні установи міста. Поруч – у радіусі до 1 км – міський комітет ВКП(б), райрада (вул. Рози Люксембург, буд. № 10), міська прокуратура та три дільниці народного суду (розташовувалися у будинку № 4), міліція (буд. № 29), нотаріальні контори, райкомунгосп, райздороввідділ, інспекція держстраху, райспоживспілка (буд. № 10), редакція газети міськпарткому, міськкраді та міськпромади “Червоне Запоріжжя” (буд. № 9). У цьому ж кварталі, знаходилися й готель “Інтурист”, гастроном, бакалія, “міськхарчторг” [8, с.193–196].

Цей район був заселений уродженцями краю і, частково, людьми, що переїхали сюди упродовж 1920-х років [9, арк.477]. Значний відсоток партійно-радянської верхівки краю – так званої “номенклатури”, проживали тут же, у респектабельних будинках. Зосередившись на збереженні власного добробуту, їх мало

---

* Борис Лехмус-Вейде, 1900 р.н., походив Ліфляндської губернії. З 1924 р. працював у Запоріжжі, в автоматістерні на посаді цехового конторщика. З 1927 р. перебував на зведені Дніпробуду: спочатку на посаді чорнороба, потім – статиста, згодом – співробітник у відділі найму та звільнення. Ідеологічна робота на новобудові перетворила його на переконаного комуніста. Відповідаючи за кадрові чистки на Дніпробуді, Б. Вейде відмовлявся міркувати над доцільністю репресій. В своїх споминах за 1932–1933 рр. жодним словом не згадував Голодомор, хоча не міг не знати про масові смерті. Ставши типовим партійним номенклатурником, у 1932 р., був прикріплений до спецагазину №100 та отримав нову квартиру.

цікавило життя поза межами їх штучного світу. По суті, з перших років радянської влади формувалася комуністична кастовість.

Перші прояви цієї номенклатурної “сплочонності” та байдужості до оточуючих у Запорізькому регіоні, історичні джерела фіксували вже з 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, як свідчать документи, опубліковані сучасними дослідниками, 7 листопада 1922 року у Василівському дитячому будинку Запорізького повіту з приводу п'ятої річниці Жовтневої революції була влаштована гулянка місцевого начальства. Як виявило пізніше слідство, присутніми були працівники дитбудинку, а також гості: секретар волосного партосередку і голова вол комнезаму Іванов, завідуючий заготівельною конторою Хомяков і його помічник Маркелов, інші офіційні особи. Запросила гостей завідувачка дитбудинком (завдом) беспартійна Винник. Був обід, потім – відвідування театралізованої вистави (очевидно, влаштованої силами дітей), а потім гості знову зібралися і продовжили гуляння. Меню складалося зі смаженого м'яса з соусом, пирогів, оселедця. Чомусь не згадується хліб... Як доповіла потім у своїй заяві практикантка Харламова, “були устроєні обід і ужин, за счет детских пайков, где было распито 2 и 3 четверти самогону, пропьянствовали всю ночь 10 человек. Они всю ночь прогуляли, шумели, пели и не давали тем покою, некоторые дети совершенно не спали. А в целом в этом благотворительно-образовательном заведении устраивались ужины с детского пайка, это происходило очень часто”. Для порівняння: того святкового дня дітям давали хліб і пісні галушки [10, с.178-183].

Нагадаємо, що на осінь 1922 р. прийшовся пік смертей від голоду, що охопив Південь України. Запорізька губернія було епіцентром голоду. За офіційною та явно заниженою статистикою, у грудні 1921 р. В регіоні голодувало 225 837 осіб [11, с.94-96] (при загальній кількості населення 495 706 осіб [12, с.194-197]). З травня 1922 р. голод охопив 40% населення [13, с.75]. Інформація про стан справ у Василівському дитячому будинку дійшла до Запорізької повітових та губернських партійних органів. Було проведено слідство, у ході якого з різних джерел відтворили картину системних зловживань владою.

На час голоду 1932–1933 рр. ситуація змінилася мало. Продовольче забезпечення функціонерів більшовицьких структур, навіть у роки Голодомору, відзначалося розмаїттям. Згідно з протоколом наради розподільника керівного складу одного з райвиконкомів краю, з вересня 1932 р. утворювалося два списки прикріплених до закритого розподільника. Невелике зменшення норм видачі круп та м'яса, у порівнянні з 1931 р., з надлишком перекривалося включенням постачання 6 кг оселедців та свіжої риби, 60 яєць та 15 літрів молока на голову сім'ї. Також “пайка” включала мило туалетне та господарче, промислові товари. Діти номенклатурників – так звані “утриманці” також були на обліку та отримували свої пайки. Влада виділила дві вікові категорії утриманців: до 14 років та старше 14 років. Норми для утриманців до 14 років становили: 400 г хліба (в день), по 500 г крупи та м'яса (на місяць), жирів та цукру – по 400 г, 20 яєць, по 0,5 кг оселедця та свіжої риби, 10 л молока та чай. Розміри номенклатурних пайків по області були приблизно однаковими. Запорізькі чиновники та їх діти отримували аналогічні норми продовольства та промтоварів [14, с.92; 15, с.19–20].

У жовтні 1932 р. Запоріжжя урочисто готувалося до пуску Дніпрогесу. На сторінках місцевої преси друкували програму святкових заходів і ані слова про Голодомор, який щоденно забирав життя тисяч людей. Урочисте відкриття Дніпрогесу призначили на 10 жовтня 1932 р. Очікували на приїзд Йосипа Сталіна. Проте він надіслав лише вітання телеграмою. В день пуску Дніпробуду до міста прибуло 118 представників преси, з них – 36 зарубіжних. Для журналістів було передбачено окрему трибуну. На ній розміщувалися представники загальносоюзних друкованих органів “Правды”, “Известий”, “За индустриализацию”, “Комсомольської правды” “Коммуниста” та інших видань.

У зв'язку з урочистостями з нагоди пуску Дніпрогесу, Запоріжжя відвідали голова Всесоюзного центрального виконавчого комітету Михайло Калінін, нарком промисловості Серго Орджонікідзе, перший секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор; французький письменник Анрі Барбюс, американський інженер Хью Купер; відомі партійні та профспілкові функціонери: Макаров, Дубовий, Фукс, Скрипник, Лепік, секретар Запорізької парторганізації Соколов [16, с.95-96], керівники будівництва: заступник начальника Дніпробуду Михайлов, Веденєєв, Роттерт, секретар парткомітету Дніпробуду Лейбензон [17, с.1]. На мітингу всі виступили з барвистими промовами, але у жодній з них не пролунало, ціною яких людських жертв було реалізовано це “будівництво століття”. Газетярі передаючи слова цих ораторів, вторили партапарату щодо “високих досягнень” та жодною фразою не оговорилися про реальний стан речей на будівництві й поруч з ним.

Потім почалося застілля, пишні бенкети, які за часом збіглися з початком масової смертності на селі від голоду. За спогадами Б. Вейде, “...два дні тривали банкети в ресторанах на правому і лівому березі. На столах – великий вибір страв, вина з підвалів Масандри. ... У конторах відділів стояли столи з горілкою, м'ясом, хлібом. Будь-хто міг випити і закусити, скільки душа забажає!” [7, с.71]. Запрошені високопосадовці розміщувалися в готелях, розташованих у на лівому березі (так званій старій частині) Запоріжжя. Тут було одразу три будинки для короткочасного проживання “трудолюбивих”: “Інтурист” (по вул. Чекіста, 19), Запорізький комунальний готель (вул. Червоноармійська, 6) та Будинок колективіста (вул. Міхеловича, 5). Це були комфортабельні заклади, які традиційно приймали партійних функціонерів з Москви та Харкова й іноземних гостей, що регулярно відвідували індустріальні новобудови.

Тут же, поряд, в будинку по вул. Р.Люксембург, 7 працював “конвейер смерті”. Архівних чи якихось інших письмових свідчень про те (крім карток реєстрації смертей), що там відбувалося у 1932–1933 рр., не залишилося. Але сучасним дослідникам вдалося зафіксувати унікальне свідчення очевидиці подій – Марії

Тихонівни Сидоренко, 1928 р.н., уродженки с. Янчекрак (тепер – Кам'янське) Василівського району Запорізької області [18].

Історію перебування Марії Тихонівни у запорізькому Будинку немовляти передала її рідна племінниця – Анна Олексіївна Нужна, у будинку якої тітка жила декілька десятиліть аж до своєї смерті у 2012 р. Жінка сама звернулася до істориків, коли дізналася про пошукову роботу з історії запорізького Будинку немовлят. Це унікальне інтерв'ю, яке розкриває переживання самих дітей, що перебували у притулку. Історія Марії Тихонівни Сидоренко та її сестри Ніни є достатньо типовою для того часу. Батька дівчат ув'язнили, мати, щоб врятувати дітей, передала їх своєму рідному брату. Останній, вочевидь, й сам будучи у скрутному матеріальному становищі, привів дівчаток на базар у Запоріжжі й там залишив. На дівчаток би ніхто й не звернув уваги, але непогода змусила людей тікати від дощу. Тільки Марія й Ніна залишилися на базарі. Їх побачила та приймила стороння жінка, а зранку вона відвела дівчат до дитячого притулку – біля базару (Будинок немовляти дійсно розташовується поблизу центрального ринку Запоріжжя). Дівчат зарахували до складу цього притулку.

Також, певне світло на події, що відбувалися у Будинку немовляти у 1932–1933 рр. проливають архівні “Книги реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району [19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31].

Постає проблема збереженості цього виду документів та повнота представлених у них даних. Утім, частина книг все ж збереглася. Вони можуть стати джерелом для приблизного встановлення кількості померлих від голоду у 1932–1933 рр. у розрізі окремих населених пунктів чи окремих закладів. Матеріал по Будинку немовляти, розташованому по вул. Рози Люксембург, 7 у Сталінському районі м. Запоріжжя зберігся випадково. Тільки одна з книг реєстрації актів про смерть, яка охоплювала період з червня по грудень 1933 р. дійшла до нас фрагментарно [31]. У цій справі є лише п'ять довідок про смерть за цей час (такої незначної кількості смертей не буває навіть у період економічної стабільності, не говорячи вже про кризову добу Голодомору).

Деякі книги [23; 24] мали інструкцію, яка давала рекомендації чиновникам щодо заповнення бланків про смерть. Вимагалось, щоб особи, які заповнювали книги, в обов'язковому порядку записували прізвища, ім'я, по-батькові небіжчиків, місце проживання, зазначали дату народження, стать, точну дату смерті, вік, а данні про померлих дітей до 1 року потрібно було записувати в пункт 6 (окрема графа для дітей). Тут вимагалось записати рік, місяць і число народження, вказати, яка дитина у батьків (перша, друга чи третя), вказати, як живуть батьки “в купі” чи ні, батько помер чи покинув родину або з яких при чин його немає в сім'ї, коли померла дитина і вказати повний вік матері. В пункт №7 потрібно було зазначити громадянство, у 8 – національність (але оговорювалося, щоб національність не плутали з віросповіданням й чітко вказували “українець”, “німець”, “єврей”). Окрема увага приділялася аналізу причин смерті. Вимагалось записати, де саме зафіксовано випадок смерті (в лікарні, дитячому притулку чи удома) та назву хвороби, унаслідок якої сталася смерть.

Далеко не всі акти про смерть було заповнено згідно інструкції. Навіть використання чорнил при заповненні бланків [24] – швидше виняток, аніж практика. Більшість документів заповнено графічним олівцем, достатньо недбало, не вся потрібна інформація включена до бланків. Вочевидь, посадовців, що порушували правила заповнення Книг реєстрації, підштовхували на це надзвичайні обставини.

Нечисленими, але красномовними є низка бланків, в яких вказано не лише основні відомості, а й зазначено інформацію про батьків. Наприклад, Ващук Володя, який помер у Будинку немовляти у 1933 р. у віці 7 місяців, був першою дитиною у батьків, утримувався 23 річною мамою, українкою, яка працювала “бельєвщицею” [23, арк.4].

Матір'ю Нунька Миколи, який помер у тому ж Будинку немовляти у віці 1 місяця, була 23 річна українська селянка, що працювала “кормілицею”. При цьому, її власна дитина померла від виснаження [25, арк.10]. Так само годувальницею працювала мати Євгена Хорольського, який також помер від виснаження у віці 2-х місяців у лютому 1933 р. [24, арк.19].

Зелінська Катя, яка померла у Будинку немовляти у лютому 1933 р. у віці 4,5 місяців від запалення легенів була з “повної родини”, де батьки “жили вкупі” (так зазначено в документі – І.Ш.), родину утримував батько 21-річний українець, який працював у добровольчій пожежній команді [25, арк.10].

Лілія Гресь 6,5 місяців, яка померла також у лютому 1933 р. від шлунково-кишечного катару, була першою дитиною у батьків, при народженні утримувалася мамою, 22-річною українкою, батько покинув родину, мати працювала санітаркою у породовому будинку, проживала на Рози Люксембург, 66, – неподалік від Будинку немовляти [25, арк.186].

Батьки дітей, які не були підкидьками у Будинку немовляти, найчастіше мешкали та працювали поблизу. Наприклад, 10-місячна Пономаренко Оленка, яка померла у притулку від катару кишок, з народження перебувала на утриманні своєї мами, яка росіянка за національністю (вік, нажалі у документі не зазначено – І.Ш.) та проживала по вул. Жуковського, 42 (через вулицю від Будинку немовляти). А мати служила при “*доме гр. ребенка*”, тобто при цьому ж Будинку немовляти [27, арк.232].

Батьки трьохрічної Звоскимбовської Октябрини Михайлівни були робітниками-українцями, працювали на міському млині та проживали по вул. Рози Люксембург, 29. Сама Октябриня померла у Будинку немовляти від коклюшу у квітні 1933 р. [26, арк.277].

Дітей до притулку на вул. Рози Люксембург звозили і з інших районів. Наприклад, Міхітаєв Анатолій, 1933 р.н. надісланий до Будинку немовляти “...з берега Дніпра”, де його батько (росіянин за національністю) служив завбази водотранспорту [28, арк.274]. Дитина померла від гострого катару шлунку. Мати

двохмісячної Розеган Валентини була 24-річною україною з села Федорівка. І мала Валентина, що померла унаслідок вродженої слабкості у липні 1933 р., була вже третьою дитиною в родині (вочевидь, для порятунку доньки, мати передала її до Будинку немовляти, у сподіванні на забезпечення державного утримання) [28, арк.177].

Аналізуючи дані “Книги реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району” за 1932–1933 рр., зафіксовано низку закономірностей. Насамперед, вік померлих: 7 днів, 10 днів, два тижні... Найдорослішому було 8 років.

Далі – дата смерті. У зазначений проміжок часу щонайменше реєструвалося по дві смерті в день. У червні 1932 р. зафіксовано 26 померлих дітей. Черговий сплеск смертності припав на грудень 1932 та січень 1933 рр. – 25 та 26 осіб відповідно. З весни 1933 р. кількість померлих у Будинку немовляти постійно зростає. Середнє число смертей – по 5 на день. У березні 1933 р. зафіксовано смерть 74 дітлахів. Пік мору припав на кінець весни – літо 1933 р. У травні 1933 р. середня цифра померлих за день збільшується до 8 осіб [30, арк.1–12]. У травні 1933 р. померло 124 дитини, у червні – 116, у липні – 119 дітей. З серпня 1933 р. простежується спад смертності. Нам невідомо, чи відбивають ці цифри реальний стан речей, чи мова може йти лише про статистику випадків, з приводу яких в архіві збереглися бланки РАГСу про смерть.

Ці бланки містили графу, в якій потрібно було вказати адресу заявника. Хоча у бланку й зафіксовано місце смерті – дитячий будинок, але адреса заявника – будинок немовлят – вказана не у всіх записах: часто просто фіксувалося “Будинок немовляти”, або “дом гр. ребенка”, або тільки адреса – Рози Люксембург, 7. Тим не менше, усі смерті фіксувалися одним лікарем – її прізвище Фалько, іноді, (вочевидь, коли ця жінка вже не мала моральних сил занурюватися у ці дитячі могили), смерті фіксував її чоловік – Фальков. У поодиноких випадках смерть фіксували лікарі на прізвище Пересецький [25, арк.249, 263], Холодна [26, арк.123-161], Найтд [30, арк.137].

Формуляр бланку передбачав зазначення національності. Ця графа заповнена не у всіх. Визначаємо тенденцію – більшість померлих були українцями: Гречка Костя – 2-х місяців та Співак Міша – 1 місяць, обидва померли 08 березня 1933 р. від виснаження; Степаненко Грицько – 2 р., та Фісун Явдоха (вік у документі не зазначено – І.Ш.) померли у квітні 1933 р. від виснаження; Кулик Пріська – 2 тижні, померла 27 травня 1933 р. унаслідок вродженої кволості; Самуло Грицько – 3 р. та Романенко Надя, померли у травні 1933 р. від виснаження; Яценко Марія – 1,5 р. та Стецько Мелашка – 3 р. померли у липні 1933 р. від катару кишок й кіру, та багато інших.

Утім, окрім українців, зустрічаємо й представників інших етнічних спільнот: Фрейсман Тереза 2,5 р., померла 14 грудня 1932 р., діагноз – серце (так зазначено у документі), Лейбензон Слава – 2 місяці, помер 27 лютого 1933 р. від виснаження, Шенбренер Ліза 3 тижні та Фрідберг Боря – 2,5 р. – обоє померли від запалення легенів 28 березня 1933 р., Гендлер Броня – 2 тижні, помер 08 квітня 1933 р. унаслідок вродженої кволості. Отже, дитячий мор, унаслідок голоду, охопив представників всіх національностей, але питома вага українців була вищою, оскільки вони становили більшість населення в регіоні.

Наступне: статистика вимагала вказування причини смерті. У книгах реєстрації РАГСу, причинами смерті виступали “виснаження”, “інтоксикація”, “вроджена слабкість”, “катар кишківника та шлунка”, запалення легенів та кір. Документи не фіксують причину смерті “голод”. Вочевидь, лікарі та співробітники притулку отримали відповідні вказівки не вказувати безпосередню причину смерті. Проте, й виснаження, й вроджена слабкість, й численні катарі травного тракту – наслідки тривалого голодування та фізичного виснаження. Дану тезу підтверджує доповідна завідуючого санстанцією Дніпропетровської області Кроля. Він доводив до відома, що на підприємствах зросла кількість хворих з категорії “інші”. Основна кількість людей мала діагноз “безбілковий набряк” та “загальна слабкість”. Оскільки пацієнтами були робітники великих підприємств (заводу ім. Петровського, ДЗМУ Молотова, “Коксохіма”), то для них та їх дітей організувалися додаткові дієтдальні, надавалася допомога продуктами [32, с.1112–1114]. Отже, вказані у документах РАГС причини смерті, мали своєю передумовою тривале виснаження від голоду. У той же час, коли робітникам стратегічних підприємств хоч іноді надавалася медична та продовольча допомога, то решта населення – селяни, їх діти, вихованці дитячих притулків – залишалися напризволяще.

Співробітники владних установ, розташованих навкруги Будинку немовляти, не могли не знати, про масову загибель дітлахів. Інформація про рівень смертності у дитячих притулках була відома і в обласному центрі – Дніпропетровську. У квітні 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У надіслав доповідну записку на ім'я Чубаря та Косіора щодо великого рівня смертності упродовж четвертого кварталу 1932 – початку 1933 року [33, с.1111–1112]. Він повідомляв про загальне збільшення коефіцієнту смертності по ряду міст області, у тому числі і по Запоріжжю з 13,9 до 17,1; а також – про збільшення числа підкидьків у дитячих притулках та високий (до 50%) рівень їх смертності.

Але місцеві партійні функціонери, отримуючи продовольчі пайки на власне забезпечення, не бажали визнавати дитячий мор. Аналогічні ситуації зростання динаміки дитячої смертності простежувалися по всій Україні. На теренах сусіднього Межівського району Дніпропетровської області (149 км від Сталінського району Запоріжжя) уповноважений Дніпропетровського облздороввідділу Фукс повідомляв про перебування в одному приміщенні до 60–70 дітей одночасно, відсутність одягу та мила, годування дітей хлібом із відходів, бо закінчилося борошно [34, с.1108–1109]. Враховуючи тяжкість ситуації, Фукс спробував надати допомогу голодуючим у районі дітям шляхом передачі яслам мануфактури, мила, посуду. Також, співробітниками санстанції проводилася роз'яснювальна робота щодо необхідності негайного поховання після смерті та безпеки зволікання з похованням. Отже, приходимо до висновку, що навесні 1933 р. приховування голоду стало складним навіть для керівництва. Робилися вимушені спроби виправити

ситуацію. Разом з тим, індиферентність та цинізм запорізьких чиновників залишалися непохитними. Відсутність достовірної інформації з території Запоріжжя фіксували й дніпропетровські партійні органи: визнавалося, що місцеві (в тому числі запорізька) районні організації не зреагували своєчасно. Окрім того, на 1933 р. по Дніпропетровській області вже починала працювати система допомоги дитячим установам. Є список цих закладів, але Запоріжжя у цьому списку не значилося [35, с.1095–1099]. Більше того, місцеве видання міськпарткому – “Червоне Запоріжжя” (редакція якого розміщувалася на Розі Люксембург, 9), продовжувало майорити фантазмагоричними статтями про перемоги та здобутки радянського режиму, вперто не помічаючи втрат та смертей.

Будинок немовлят не покидали епідемії, які були наслідком нелюдських умов перебування дітей у притулку. Зокрема, Марія Сидоренко згадувала, що діти утримувалися в убогості. Спали на голих брудних дошках, про постільну білизну, ковдри чи подушки навіть ніхто не чув. Катастрофічно не вистачало одягу [18]. Антисанітарія та бруд зумовили появу щурів. Серед дітей не зникали інфекції. Усі діти ходили роздягнені. У дитячій пам’яті її тітки залишилися діти, тіла яких були змащені зеленкою (вочевидь, ширилася дерматологічна інфекція). Утім, лікарська допомога надавалася лише у поодиноких випадках [28, арк.139]. Це пояснювалося і нестачею медперсоналу, й елементарною байдужістю та недбалістю: ніхто не прагнув допомогти хворим та годним сиротам. Вони були приречені на смерть. Молодша сестра Марії Тихонівни Ніна (якій було два роки) незабаром захворіла. Про дитину піклувалася лише її сестра Марія, проте мала все одно померла.

Точного місця поховання загиблих дітей на разі не встановлено. У Запоріжжі відомо про два великих цвинтарі померлих від голоду, але вони віддалені від Будинку немовляти. За даними очевидців, загиблих ховали у глибокій ямі (рові) у дворі біля цього ж будинку. Марія Сидоренко згадувала, що за небіжчиком приходили й виносили його, а решта дітей дивилася на це крізь вікно [18]. Мертвих дітей кидали до рову недалеко від будинку і присипали землею.

До сих пір літні мешканці прилеглих будинків згадують, що тут (за інформацією їх старших родичів, які вже померли) коїлися страшні речі, проте на відверту розмову з істориками не погоджуються. Тепер на місці цієї “братської могили” розташовані гаражі і господарські приміщення.

Ще один аспект, який привертає увагу – це імена та прізвища дітей. Як правило, підкидькам давали імена співробітники притулку (це підтверджувала у свідченнях і М. Т. Сидоренко, про долю якої ми вже згадували). Імена підбиралися або випадково, або за часом і місцем знаходження дитини, але були й виключення. Вочевидь, імена загиблим немовлятам давалися вже під час складання акту реєстрації про їх смерть. Й при виборі імені, дуже часто вживалися аналогії (можливо й несвідомі), які проливають світло на історію потрапляння дитини до притулку. Зустрічаємо у бланках реєстрації про смерть Ясельну Розу 9 місяців, померла 15 вересня 1932 р. від кишкового захворювання, Невідому Маню та Невідомого Васю – обоє померли у 4 роки 11 та 12 червня 1933 р. [28, арк.72, 73], Безфамільного Петю 4 роки, помер 06 червня 1933 р., Найденую Раю – 10 днів, померла унаслідок вродженої слабкості, Дождєвую Женю – 3 роки, причина смерті – запалення легенів; Майскую Сіму – 4 місяці, померла 2 червня 1933 р. від запалення легенів, Февральський Коля – 1 рік й 8 місяців – помер 27 березня 1933 р. від виснаження, Октябрьская Ніна – 2 місяці, померла 10 жовтня 1932 р. від виснаження, Октябрьський Саша – 3 тижні, помер у січні 1933 р. від запалення кишківника, Диспансерная Ніна 2 р., померла у березня 1933 р. від катару, Станционний Іван – 1 місяць, помер 24 листопада 1932 р. унаслідок розладів споживання, Улибка Галя – 1,5 року, померла 22 грудня 1932 р. від запалення легенів.

Утім, привертають увагу інші прізвища: Мітя (Дмитро) Донської – 2 роки, помер 03 липня 1933 р. від виснаження, Грицько Невській – 1,5 року, помер 25 квітня 1933 р. від запалення кишок, Днєпростой Юрчик – 7 місяців помер у листопаді 1932 р. від виснаження, Днєпровская Зіна – 3 тижні, Інспекторов Жорж – 3 р., помер 30 квітня 1933 р. від катару кишок; Днєпрова Катя – 3 тижні, померла 29 червня 1933 р. від виснаження, Дунаєв Юрко – 3 роки, помер 19 липня 1933 р. від катару, Мінская Лідія, Марганець Євген – 1 місяць, помер 24 листопада 1932 р. від катару кишок, Нікопольський Арсен – 4 місяці, помер 23 липня 1933 р. від виснаження; дівчатка з дивними іменами – Криначка Ну-Ну й Шиповник Роза – померли від катару у лютому 1933 р., першій було 4 місяці, а другій – 3 тижні. Усі ці діти померли у Будинку немовляти.

Іноді імена немовлятам-підкидькам давали й на честь відомих на той час особистостей, іноді враховувався період надходження дитини до притулку або дата смерті. Зокрема, дівчинка, яку нарекли Леся Українка, потрапила до притулку у віці 8 місяців, тобто дата її народження збігалася з роковинами смерті письменниці. Але й мала Леся Українка прожила всього 8 місяців та померла напередодні чергової річниці народження поетеси – у лютому 1933 р. Не менш трагічно склалася доля маленької Анни Кареніної, яка знайшла смерть у Будинку немовляти 18 серпня 1933 р. унаслідок вродженої кволості у віці 7 днів.

Не виключено, що співробітники, коли давали дітям імена (часто після смерті, у момент заповнення картки померлого), запозичували інформацію з календарів, де фіксувалися дати життя та портрети видатних на той час постатей. Імена, які зустрічаються у книгах реєстрації – Свердловта Тамара, Маяковський Ігор, Лондон Аркадій, Бенеш Шура, Ахматова Анна, Максим Горький, Дем’ян Бєдний, Карл Лібкнехт, Бернард Шоу – викликають одне запитання: якими мотивами керувалися співробітники будинку, коли давали немовлятам такі прізвища? Це прояв байдужості? Чи кпини? Адже той же Бернард Шоу, який відвідав у СРСР якраз у липні 1933 р. написав у передмові до своєї п’єси *On the Rocks*: “... Я там не бачив людей, які б недоїдали; а діти були на вдивовиж кругленькі...” [36; 37]. Ім’ям цього “сталінського туриста” нарекли дитину, яка через тиждень після візиту Б. Шоу в СРСР померла від голоду.

Аналогічна ситуація склалася із дитинчам, якого назвали Вася Чубар (вочевидь, на честь Власа Чубаря, якого постановою апеляційного суду Києва від січня 2013 р. визнано причетним до організації Голодомору на Україні). У березні 1933 р. Влас Чубар – тоді відповідальний за виконання хлібозаготівель у Дніпропетровській області, а згодом – заступник голови Ради Народних Комісарів СРСР, відвідав Одещину, де селяни вручили йому нагрудний знак із викарбуваними словами: “т. Чубарю від колгоспників Одещини” і поставили дату: 3.3.1933. Зроблено цей знак зі срібла, яке зібрали селяни Одещини [36]. Звичайно, що цей візит, широко висвітлювався тогочасною пресою, а ім'я Чубаря (до речі – уродженця Запорізького краю), було у всіх на вустах. Хлопчину, який помер у запорізькому Будинку немовляти 17 квітня 1933 р., записали під іменем Василя Чубаря [16, арк.124].

Припускаємо, що дитинча, записане під ім'ям Максима Горького, пов'язане з письменником не тільки тим, що 1932–1933 рр. урочисто відзначався сорокарічний ювілей літературної діяльності О. Пешкова. Усі газети були сповнені матеріалів про його життя та творчість [38, с.3]. Нагадаємо, що в 1928 р. Максим Горький не просто відвідував Запоріжжя, а навіть виступив із промовою перед піонерами, дніпробудівцями та громадськими діячами. А відбулася ця зустріч – у міському саду ім. Франка (нині – це Олександрівський парк), який розташований на сусідній з Будинком немовляти вулиці [39, с.12]. Персонал Будинку немовляти, вочевидь, ознайомившись з газетними статтями (а дехто був присутнім й особисто на зустрічі), дав таке саме ім'я тимчасовому мешканцю притулку, який помер у квітні 1933 р. унаслідок “пороку серця”.

Це був прояв фарсу, байдужості чи елементарна нелюдність? А може це була своєрідна інформація наступним поколінням, нам – з надією, що ми звернемо увагу на цей факт і через нього зрозуміємо масштаби трагедії, яка охопила тоді України? Зараз важко визначити психологічні чинники, якими керувалися й співробітники дитячих притулків, й чиновники.

З прагматичної точки зору можна припустити, що більшовицький апарат мав би вбачати у дітях опору майбутнього свого режиму. Сироти, позбавлені батьківського тепла, але пригріті державою, могли б стати її вірними громадянами. Утім, навряд чи є сенс шукати у людей, які допустили масовий дитячий мор, прояви людяності. Тим не менше, прецеденти та причини масових смертей у дитячих будинках, особливості умов перебування дітей у цих закладах, аналіз ставлення тогочасного суспільства до цих кричущих ситуацій вимагають спеціального дослідження не лише на регіональному, а й на всеукраїнському рівні.

Події, що відбувалися в дитячому притулку по вул. Рози Люксембург, 7 м. Запоріжжя у 1932–1933 рр. є унікальним свідченням всепоглинаючих масштабів Голодомору. Є данні, що це не єдиний дитячий заклад у межах Запорізького краю. Не викликає сумніву, що аналогічні заклади існували по всіх областях, уражених голодом. Тому, їх викриття, аналіз статистики, робота зі свідченнями та, нарешті, узагальнення мають відбуватися на рівні всіх областей України.

Не менш важливим на сьогодні залишається увіковічення пам'яті загиблих у роки трагедії 1932–1933 рр. З 1991 р. державні заходи набули меморіального статусу – Днів скорботи і Днів Пам'яті. У Запорізькій області виявлено 18 місць масових поховань жертв Голодомору. Встановлено 10 пам'ятників і знаків жертвам Голодомору і політичних репресій.

Жителі Запоріжжя уже знають про трагедію в Будинку немовляти, й проходячи повз будівлю, згадують про невинно загиблих немовлят. Серед цих жителів – і керівники району, міліції, казначейства та інших державних служб, яким у самому епіцентрі або біля епіцентру дітовбивства приходиться перебувати постійно. У кожного з них є діти чи онуки – ровесники тих, хто загинув у 1933 році від голоду. Ці люди бажають своїм рідним добра – це природно. Вони не хочуть повторення трагедії. Їм, без сумніву, відомі почуття гріха, сумління, каяття.

* * *

Уже за доби незалежності, у Запоріжжі навіть встановлення меморіальної дошки на фасаді колишнього Будинку немовляти, тривалий час наражалось на численні перепони. Вже зазначалося, що перші факти оприлюднення інформації про дитячі смерті припадають на 1993 р. У 2013 р., у ході дослідницької роботи (яка ще є на сьогодні незвершеною), було встановлено кількість жертв у даному притулку – 788 осіб. Ініціативна громадськість Запоріжжя, запропонувала встановити пам'ятний знак на цій будівлі. Проте до Революції гідності 2014 р., міська влада вперто не давала на це дозволу [40, с.289-292]. Й мова не йшла про кошти: небайдужі люди зібрали необхідні ресурси, від влади вимагалось лише дати дозвіл. Проте, посткомуністична бюрократична машина затягувала цей крок роками. Але людська пам'ять зуміла подолати й цю перешкоду. Після Революції гідності, восени 2014 р. на фасаді будинку № 7 по вул. Дзержинського (колишня назва – Рози Люксембург, 7) було нарешті відкрито меморіальну дошку пам'яті загиблих там в роки Голодомору 1932–1933 дітей. Робота з увіковічення пам'яті продовжується. У 2016 р. вийшов документальний фільм “Легенди”, який транслювали на запорізькому державному телевізійному каналі “Запоріжжя”. Науковці, експерти, краєзнавці, родичі очевидців розкривають деталі подій, що відбувалися у Будинку немовляти у м. Запоріжжі. Для багатьох запоріжців цей фільм став одкровенням про події, що відбувалися 80 років тому у центрі міста.

Робота щодо розкриття всіх аспектів трагедії продовжується й сподіваємося, що пам'ять про дітей, які невинно загинули у подібних закладах у роки Голодомору 1932–1933 рр. буде збережена майбутніми поколіннями. Адже критерієм масштабності трагедії є, очевидно, не лише цифри, а й здатність кожної людини сприймати чуже горе, як своє. Всеосяжність цієї національної катастрофи можна збагнути лише глибиною внутрішнього потрясіння кожного, хто вважає себе цивілізованою людиною.

Джерела та література

1. Турченко Ф. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі / Ф. Турченко // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Запорізька область. – Запоріжжя : Дике поле, 2008. – 1080 с.
2. Олянич Л. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства “Друзі дітей” (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції / Л. Олянич : Автореф. дисс... канд. істор. наук. – Харків : ХНУ, 2008. – 18 с.
3. Льщенко О. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20–30 рр. ХХ століття / О. Льщенко : Автореф. дисс... канд. пед. наук. – Харків : ХНПУ, 2006. – 21 с.
4. Лист завідувача Дніпропетровським облздороввідділом Шрайбера до Палоградського райздоровінспектора про відсутність реєстрації померлих // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. – 1248 с.
5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років [Електронний ресурс] Режим доступу з екрану <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1522.htm>. Дата доступу 18.11.2016
6. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр.424. Книги реєстрації актів цивільного стану про народження по Ленінському району (Дніпробуд) м. Запоріжжя. – 29.08.1935–29.09.1935. – 309 арк.
7. Вейде Б. Записки строителя (1908–1935) / Упорядник Н. Швайба. – К. : Б.м., 2012. – 140 с.
8. Короткий інформаційно-адресний довідник по УРСР “Вся Україна” на 1938 рік. – Одеса : Видавництво “Чорноморська комуна”, 1938.
9. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр.477. Книги реєстрації актів цивільного стану про народження по Жовтневому району м. Запоріжжя. – 26.04.1935–06.06.1935. – 306 арк.
10. Лях С. Жаркое на п'яту річницю жовтневої революції: деталі воєнно-політичного побуту на Запоріжжі у 1922 році / С.Лях // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.ХХ. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – С.178–183.
11. З огляду Запорізької губернської комісії допомоги голодуючим про становище губернії у зв'язку з голодом // Голод 1921–1923 років в Україні: 3б. Документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України; упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
12. Коротка інформація місії Нансена повноважному представникові УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим про стан і перспективи допомоги голодуючим // Голод 1921–1923 років в Україні: 3б. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України; упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
13. Повідомлення Гуляйпільського повіт виконкому та Запорізької губернської комісії допомоги голодуючим Центральної комісії допомоги голодуючим про вимирання з голоду населення повіту // Голод 1921–1923 років в Україні: 3б. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України; упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
14. Турченко Ф. Пізнати правду / Ф. Турченко // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 350 с.
15. Гудзь В. Голод 1932-1933 років у Мелітопольському районі як явище геноциду / В. Гудзь // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 350 с. – С.82–99.
16. Из репортажа газеты “Пролетар Дніпробуду” о торжественном митинге, посвященном пуску Днепрогэса. 10 октября 1932 г. // Днепровская гидроэлектростанция им. Ленина: Сб. документов и материалов. 1927–1980. / Сост. Л.Ф.Крупина. – Днепропетровск : Промінь, 1980. – 255 с.
17. Велике будівництво закінчено // Червоне Запоріжжя. – 1932, 11 жовтня.
18. Свідчення Марії Тихонівни Сидоренко, 1928 р.н., записано зі слів її родички Нужної Анни Олексіївни про перебування в 1932-1933 роках в дитячому притулку, розташованому по вул. Рози Люксембург, 7 в м. Запоріжжі. Запис З.В.Партико.
19. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 274. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
20. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 275. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
21. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 276. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
22. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 313. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
23. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 314. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
24. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 316. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
25. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 317. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
26. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 318. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
27. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 320. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
28. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 321. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
29. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 322. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
30. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 323. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
31. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 319. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
32. Доповідна записка завідуючого обласною санстанцією Кроля до завідуючого обласним відділом охорони здоров'я М.Д.Шрайбера про збільшення кількості хворих категорії “інші” (безбілковий набряк”, загальна слабкість”) серед робочих Дніпропетровських заводів // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. – 1248 с.
33. Доповідна записка секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У на ім'я Чубаря та Косіора щодо великого рівня смертності протягом четвертого кварталу 1932 – початку 1933 року // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. – 1248 с.
34. Лист уповноваженого Дніпропетровського облздороввідділу Фукса про голод і боротьбу з його наслідками у Межівського району 1933 року // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. – 1248 с.
35. Доповідна записка начальника облздороввідділу до обкому КП(б)У “Про заходи щодо надання допомоги районам з підвищеною смертністю та захворюваннями // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. – 1248 с.
36. Партико З. “Бернард Шоу, добро пожаловать в ад!” / З. Партико // День. – 2015, 31 июля.
37. Цюпин Б. Заплющуючи очі. Видатні західні інтелектуали, які не витримали перевірки Голодомором / Б.Цюпин // День. – 2012, 24 листопада.

38. Сорокаріччя літературної діяльності Максима Горького // Червоне Запоріжжя. – 1932, 2 жовтня.
39. Горький в Запоріжжя // Как это было: очерки по истории Запорожского края.1928–2009. / Сост. И. Василенко. – Запорожье : Керамист, 2009. – 136 с.
40. Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 367 с.

Shugalyova I. M. Zaporizhzhya house of babies: conveyor of death in the centre of the industrial city

The article is devoted to analysis of precedent of mass child mortality in the House of Babies during the Holodomor years in Zaporizhzhya. The author characterized dynamics and the reasons of mortality, age and a nationality of died children. Also on the basis of testimonies was covered features of keeping of children in a shelter, and burial places of died children. The great attention is paid on the measures to commemorate children those killed in the Holodomor years.

Key words: Holodomor, mass death, children, children's shelters.

Шугалёва И. М. Запорожский дом малютки: конвейер смерти в центре индустриального города

В статье проанализирован прецедент массовой детской смертности в годы Голодомора в Доме малютки в г. Запорожья. Голодомор 1932-1933, охвативший Украину, бушевал и в промышленных центрах, в том числе в Запорожье. Автором охарактеризованы динамика и причины смертности, возраст и национальность погибших в Доме малютки, расположенном в центре Запорожья. На основе показаний очевидцев, освещены особенности содержания детей в приюте и места захоронения погибших. Указано мероприятия по чествованию памяти погибших в годы Голодомора детей.

Ключевые слова: Голодомор, массовые смерти, дети, детские приюты.